

В.Л.Маслійчук*

ВІК ДОРОСЛІШАННЯ: ПОЧАТОК ПОВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Потреба визначити вік дорослішання гостро постала перед державними установами у другій половині ХVІІІ ст. – через зміни у законодавстві та у ставленні до дитини. Проте вікова межа дорослості на українських землях у складі Російської імперії була різною. За попереднім юридичним досвідом повна кримінальна відповідальність наступала у 16 років, однак інші практики визначення дорослішання (опікунство та час вступу у шлюб) були розмитими. В імперські ж часи спостерігалося прагнення нав'язати вікову межу початку повної кримінальної відповідальності у 17 років.

Одним із найскладніших питань, яким досить тривалий час переймалися правові інституції та суспільство, були межі дорослості. Інакше кажучи, з якого ж віку людина стає відповідальною за власні вчинки, може успадковувати майно, нести кримінальну відповідальність, починати власну, самостійну діяльність? Точок відліку, що відрізняють дитину й підлітка від дорослого, є декілька, і вони варіюються як сьогодні, так і в минулому. Однак довкола деяких із вікових рамок виникають суттєві суперечності. Цікаво з'ясувати, як визначалися межі дорослості у час інтенсивних реформ і просвітницької риторики, здійснюваних російським урядом на українських землях у другій половині ХVІІІ ст. Адже зі скасуванням автономії Гетьманщини та Слобожанщини нищилися й попередні форми правових відносин – кримінальної відповідальності, опіки й успадкування. Створення «добре керованої» держави у добу Катерини ІІ пропонувало масу інакших, часто нових, варіантів, що входили у суперечність із попереднім досвідом, викликали істотні правові колізії. Відтак пропонуваній екскурсу видається доволі цікавим для реконструкції історії побуту, судочинства та власне дитинства у складному світі прикордоння.

Загалом друга половина ХVІІІ ст. пов'язана з досить важливим загальноєвропейським процесом – змінами у системі покарань та у ставленні до дітей і підлітків. Це велика історіографічна проблема, довкола якої і дотепер точаться дискусії. Від часу Реформації, із середини ХVІ ст., відбувається великий переворот у ставленні до індивіда та, зокрема, дитини. Із початку ХХ ст. історики й соціологи почали зважати на емоціоналізацію життя людини у ХVІ–ХVІІІ ст.¹ Поволі, від «маленького дорослого» у ХVІІ–ХVІІІ ст., до дитини почали ставитися як до особливої істоти, що тривалий час дорослішає, не може осмислено діяти, а, відповідно, і нести суворе покарання за зроблене². Нові умови ув'язнення, інакше ставлення до тіла й тортур, потреба не покарати, а перевиховати, створити слухняного індивіда – усе це призводило до пом'якшення системи тілесних покарань³. Класичною під цим кутом зору стала невеличка за обсягом праця італійського правника Ч.Беккарія «Про злочини і покарання» («*Dei delitti e delle pene*»; перше видання – 1764 р., майже відразу була перекладена кількома європейськими мовами)⁴, що справила вплив на багатьох просвітителів та, як уважається, на російську імператрицю Катерину ІІ⁵. Ч.Беккарія окреслив мету покарання – запобігти новим злочи-

* Маслійчук Володимир Леонтійович – канд. іст. наук, доцент, Східноукраїнська філія Міжнародного Соломонова університету (Харків).

E-mail: masliychuk@ukr.net

нам, визначив презумпцію невинуватості (ніхто не може бути названий злочинцем до винесення обвинувального вироку), виступив проти смертної кари і широко практикованих до того часу тортур та, найголовніше, наголосив на значенні виховного моменту для уникнення та профілактики злочинів.

Проте далеко не всюди вдалося замінити систему покарання неповнолітніх виховними заходами. Так, відомий правник О.Кістяковський, висвітлюючи питання утримання молодих злочинців, досить яскраво відобразив ті вікові суперечності, які не були вирішеними і на середину ХІХ ст., а всі нововведення щодо запобігання злочинності все ще містили суворі покарання і мало сприяли виховним ініціативам⁶.

Межа дорослішання виявляється доволі розмитою у ці часи, а на її визначення на сході Європи неабиякий вплив справляли християнські вірування й народна набожність. У релігійній традиції повна зрілість визначалася віком, в якому було розіпнуто Ісуса Христа – 33 роки. Однак і офіційна церква, і народні забобони мали різні поділи віку⁷. Інколи вікові межі різнилися доволі істотно. Цікавою ілюстрацією є інструкція першому харківському губернаторові Є.Щербиніну, надана йому 1765 р. у зв'язку з реформуванням внутрішнього устрою після скасування автономії Слобідської України, де, зокрема, визначалася й доля малолітніх сиріт. Так, місцевим жителям дозволялося брати сиріт і утримувати їх у себе до двадцяти-, а якщо хто «мастерству» навчить, то й до тридцятирічного віку⁸. Тридцять років як вік повної дорослості, вочевидь, визначався і місцевими традиціями. Показові також спогади І.Тимковського про його дитинство, проведене «в Малоросії». Батько, зважаючи на схильність хлопчика до азартних ігор, узяв із нього об'янку ніколи не грати на гроші та не вживати алкоголю до двадцяти восьми років⁹. Але такі пізні межі були радше винятком.

Дорослість часто пов'язувалася із віком вступу у шлюб, що хоч і визначався церквою, але не був сталим. Виходячи з цих даних, можемо наважитися на висновок, що потребуватиме перевірки: середній вік вступу у шлюб для дівчат становив 16–19 років, а для хлопців – 17–24 роки. Чоловік здебільшого був старшим за жінку¹⁰. Це досить пізній вік порівняно зі шлюбом на етнічних російських землях¹¹. І хоч шлюбний віковий ценз не був особливо фіксованим щодо юності (крім визначеної церквою нижньої межі), однак він характеризує суспільне ставлення до зрілості. 1799 р. чернігівський єпископ Віктор, відмовляючи 22-річному студенту-філософові місцевої семінарії В.Рожановському у дозволі на одруження, мотивував це не тільки тим, що він не закінчив навчання, але й тим, що «млад»¹². Тобто, шлюб був однією зі сходинок дорослішання, проте, напевно, не абсолютною точкою, що чітко відокремлювала дитинство від дорослості. Імовірно, саме шлюб якимось чином через свою нефіксованість відобразив реальне дорослішання, а не формальне, визначене певними віковими межами й кримінальними кодексами. Інакше кажучи, одруження виявлялося лакмусовим папірцем щодо взаємовідносин між традицією та нормативним законодавством, юридичною нормою виявлення дорослості й наявною практикою.

Складною щодо визначення вікових переходів є й система успадкування та опіки. Вона ще більш заплутана з огляду на панування кількох практик: звичаєвого права, російських імперських ініціатив та поширених на українських землях норм Литовського статуту¹³. Вікова межа у шістнадцять років, визначена місцевим правом для успадкування майна сиротами, не була прийнятна в Російській імперії не лише через прагнення уніфікувати норми й понижити місцеві особливості. Ішлося про ранню службу дітей поміщиків, поширення застав, векселів, банківських фінансових оборудок, урешті –

про програш в азартні ігри майна дворян. Дворянство за Жалуваною грамотою 1785 р. визначалося основним привілейованим прошарком держави й обов'язком імперії було стежити за майном цього стану. 22 грудня 1785 р. було видано закон, за яким «малолітнім» сиротам-поміщикам, яким минуло 14 років, дозволено самим визначати опікунів, після 17 років – вступати в управління помістям, але до 21 року не продавати й не заставляти успадковані володіння¹⁴. Це ще одне загальноімперське визначення меж дорослості, яке варто буде простежити щодо опікунства в Лівобережній Україні.

Однак у багатьох джерелах межа дорослості не визначена. Особливо бракує інформації щодо початку повноліття у нижчих прошарків населення. Наприклад, Мар'яна, удова солеварного отамана Федора Пономарьова, у 1773 р. зазначала, що її двоє дітей після смерті чоловіка використовуються бахмутською солеварною громадою «во всякие тягости», і просила начальство включити хлопчиків в «общество» з солеварами доки вони не прийшли у «совершенный возраст»¹⁵. Жодної згадки про вік дітей немає, а йдеться, вочевидь, тільки про той час, коли хлопці зможуть виконувати фізичну роботу на рівні з іншими солеварами, отримуючи повноцінну платню та пільги.

Невизначеність віку підлітка (як, власне, дитини чи дорослого) – характерна риса тогочасного суспільства, що тяжіло радше до циклічного, аніж лінійного обрахунку часу. Прагнення церкви та держави у XVIII ст. визначити вікові категорії спочатку, очевидно, не були вдалими. За влучним спостереженням О.Романової щодо сповідальних розписів у XVIII ст., часто священик не знав віку парафіянина (особливо байдуже ставився до віку малих дітей), а самі дані про вік нерідко були доволі відносними¹⁶. І.Сердюк, аналізуючи відображення вікових категорій у Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр., теж визнає неточність вікових визначень і часте округлення дат¹⁷. Перед церквою та судами стояла сувора вимога визначень, якої важко було дотримуватися через низку обставин.

Плутанина характерна і для судової документації. Так, 1785 р. у містечку Носівці біля Ніжина було спіймано неповнолітнього Леонтія Шевченка, що вкрав у Преображенській церкві гроші зі скриньки. Сам злочинець і його батьки вказали, що йому 13 років, та Ніжинська нижня розправа вирішила звірити дані з метричними книгами. Виявилось, що Леонтієві йшов лише одинадцятий рік. Аби уточнити, ще й перевірили за даними ревізії 1782 р., згідно з якими хлопцеві минуло чотирнадцять¹⁸. У будь-якому разі Л.Шевченко був неповнолітнім, однак із трьома різними «віками». Даний казус не стільки унікальний, скільки показовий.

Проблема визначення віку у зв'язку зі змінами у кримінальному законодавстві Російської імперії поставала на українських підімперських землях доволі гостро. Власне, початок пом'якшення покарання підлітків спостерігається під час правління імператриці Єлизавети Петрівни, коли було послаблено жорстокість тортур і на деякий час скасовано смертну кару. Вікові межі та приписи щодо покарань неповнолітнім були визначені Сенатом з огляду на прецедент, що стався у травні 1742 р. Неповнолітня чотирнадцятирічна Прасков'я Федорова з села Горбунове поблизу Камчадальського острога вбила двох своїх подруг. Оскільки злочини неповнолітніх не згадувалися у Соборному уложенні та указах, слід було визначити систему покарання, зважаючи на вік. Колегія, зібрана Сенатом, 23 серпня 1742 р. окреслила вік «малолітства» від народження до сімнадцяти років, відповідно, винні цієї категорії звільнялися від тортур і смертної кари, при виконанні покарань традиційний батіг («кнут») замінювався нагайками та різками, крім того, пропонувалися «духовні покарання» із засланням до монастирів на 15 років¹⁹.

Таким чином, російський Сенат випередив загальноєвропейське судочинство та встановив досить високу межу неповноліття²⁰. Ці починання були підтверджені вже за імператриці Катерини II указом від 26 червня 1765 р. «Совершенный возраст» встановлювався з 17 років, для цих осіб слід було «употреблять в изыскании справедливости больше милосердия нежели жестокости». Способи виконання покарання також різнилися залежно від віку: осіб із 15 до 17 років били «плетьми», із 10 із 15 – «розгами, а не батожьями», якщо ж злочинцеві було менше 10 років, то його слід було віддати батькам чи поміщикаві. Проте цей указ був таємним, аби не піддавати «соблазну» лиходіїв, що через м'якість покарання підбиватимуть на злочини дітей²¹. Вік треба було звіряти за даними ревізій, метрик, дізнаватися у священників та хрещених батьків²².

Однак на українських землях у складі Російської імперії існувала інша нормативна система. За Литовським статутом, вікова межа кримінальної відповідальності визначалася у шістнадцять років²³. Кодифіковані «Права, по которым судится малороссийский народ» (1749 р.) визначали «недорослие» не вище 16 років у чоловіків і 13 років – у жінок. Також зазначалося, що «недоросли» в руки катові не віддаються, а карати їх можна лише «плетьми и розгами». Відшкодовувати збитки, завдані цими особами, мали їхні батьки²⁴.

Злочини, скоєні «в Малоросії», мали, відповідно, іншу вікову ґрадацію. Перший випадок такої плутанини стався із шістнадцятирічним писарем Київського гарнізону Миколою Богушем (1767 р.), який у Комарицькій волості пограбував церкву. Його через неповноліття (16 років) покарали батогами²⁵. А у 1774 р. також за пограбування церкви (у Хоролі) за розділом 14 артикулом 7 Литовського статуту було засуджено значно молодших Федора Похиленка (11 років) та Якова Карафатененка (14 років). При тому, що 11 артикул цього ж розділу визначав, якщо шляхтичеві менше 16 років і він спійманий на крадіжці, то все мають відшкодовувати батьки. Це викликало приписку Сенату, що, згідно з указом 1765 р., «совершенным возрастом» треба вважати 17 років²⁶. І все ж щодо Лівобережної України існувала плутанина через недбале ведення метричної документації у церквах. У 1779 р. стався черговий казус із «малоросіянином» Андрієм Шарабурею, що вбив служанку військового товариша Лишні. На допитах він заявив, що є неповнолітнім, проте довести це за метриками не вдалося, не знайшли й священника, що його хрестив, а також хрещених батьків. Оскільки злочинці-українці часто оголошували про своє неповноліття з метою добитися пом'якшення покарань, це викликало відповідну реакцію влади: «Правительствующим Сенатом определено: как де не только из сего, но из других подобного рода дел, по коих приличившиеся в разных преступлениях малороссияне называли себя несовершеннолетними ... выписок не оказалось почему малороссийские судебные места и принуждены утверждаться в том на показаниях восприемников и других свидетелей, иногда же и по одному только наружному виду гадательно заключать о летах таковых преступников, а из сего легко может произойти то, что и совершенных лет преступник, под видом несовершеннолетнего, избежит следуемого ему по законам строгого наказания». Сенат радив таких непевних у віці осіб карати з огляду на вчинений злочин та ретельніше вести метричні книги²⁷.

Проблема вікової межі була важливою і у зв'язку з тим, що виховні системи російські адепти Просвітництва запозичували від західноєвропейських країн, зокрема Франції, де кінцем юності вважався вік у 16 років²⁸. У працях виховання 1766 р. І.Бецького, що були розіслані по всій імперії, дитячий вік вичерпувався шістнадцятьма роками²⁹. Палкий патріот «Малоросії»

Г.Винський, описуючи своє дитинство та юність на зорі реформ Катерини II, горішню межу також визначав у 16 років³⁰. Однак однією з основних проблем судових інстанцій стало визначення віку підлітка при винесенні вироку.

Великим зрушенням у системі права та кримінальної відповідальності неповнолітніх стало запровадження совісних судів. Ці установи в Гетьманщині та Слобожанщині виникли після перетворень початку 1780-х рр., зокрема, ліквідації автономних прав та поділу на намісництва. Совісний суд мав розглядати справи про випадкові злочини та чаклунство, сварки між родичами, правопорушення, скоєні божевільними та малолітніми тощо³¹. Винесення проблематики неповнолітніх в окрему компетенцію стало істотним кроком на шляху зміни системи покарань. А оскільки неповнолітньою вважалася особа до 17 років, то вкрай важливо було точно визначити вік на момент вчинення злочину (особливо між 16 і 17 роками). Слід зауважити, що в історіографії ставлення до початку функціонування совісних судів та загалом реформ Катерини II неоднозначне³². Але, вивчаючи документацію цих установ, маємо зазначити, що совісний суд «прижився» на підімперських українських землях, а його діяльність мала чимало позитивних наслідків. Цьому сприяла низка причин, однією з яких було запозичення окремих випадків попередньої практики «малоросійських судів», полюбовного примирення³³. Крім того, треба брати до уваги традиційні особливості родинного життя й успадкування на українських землях – часті родинні суперечки та дріб'язкові образи, розв'язання яких покладалося на судові інстанції. Таким чином, діяльність совісних судів сприяла деякому «розвантаженню» інших судових установ³⁴. Водночас існує думка, що совісний, третейський по суті, суд не сприяв поширенню правової культури серед населення, оскільки його члени найчастіше приймали рішення, керуючись не офіційними правовими нормами, а власними уявленнями про справедливість/несправедливість, намагаючись довести справу до полюбовного замирення³⁵. З'ясування віку злочинця для майбутньої передачі (або не передачі) справи до совісного суду було важливим завданням.

Самі підлітки здебільшого не знали скільки їм років. Існували різні способи визначення дорослішання, нерідко дитина змалку або в 10–12 років віддавалася у найми, «у науку», а то й на службу, та несла подібні обов'язки нарівні зі старшими підлітками чи дорослими³⁶. Вікову градацію було важко визначити і через непевність документації – з'ясування за метрикою часто не відповідало дійсності, а основним документом для совісних судів стала четверта імперська ревізія 1782 р., вочевидь, також не надто точний документ.

Поодинокі «малоросійські» практики визначення віку доволі типові. У 1789 р. поблизу Ромен після обкрадання однієї з церков був спійманий волоцюга Дмитро Петренко (Книшенко), який заявив, що він – підданий із села Великі Бубни Роменського повіту. Виникла підозра, що Д.Петренко неповнолітній (сам злочинець власний вік визначити не зміг). Роменський суд «чинилъ выправку» з духовним правлінням і також не спромігся з'ясувати вік хлопця; у метричних книгах даних про його народження не віднайшлося. Нові допити виявили, що підліток тривалий час перебував у селі Гамаліївці Лохвицького повіту. Лохвицький суд з'ясував, що за ревізією 1782 р. Д.Петренкові було 10 років, тобто на час вчинення злочину він ще не був повнолітнім (не мав 17 років), тож його справу було передано до Чернігівського совісного суду³⁷. Неповнолітній отаманський син Петро Запорожченко, працюючи в Роменському городничькому правлінні (1788 р.), крав там гроші. Після викриття підліток зазначив, що йому 16 років, але звірка із метричними книгами виявила, що на момент вчинення злочину йому було лише 15³⁸.

Загалом у документах Чернігівського совісного суду справ про неповнолітніх злочинців небагато. Виявлений нами матеріал із совісного суду Чернігівського намісництва представлений дещо уривчасто, і лише окремі випадки характеризують цю проблематику щодо колишньої Гетьманщини. Значно розмаїтіша документація Харківського совісного суду. Та й загалом документи щодо його діяльності збереглися найкраще. Тож ми можемо зробити певні висновки стосовно Слобожанщини.

Утікач зі слободи Печеніги підліток Петро Харківський у 1786 р. говорив, що йому 17 років, але у ревізьких книгах 1782 р. він був записаний дванадцятилітнім. Відтак було зроблено висновок, що йому лише шістнадцятий рік³⁹. Так само крадій із Чугуєва Іван Борисов у 1791 р. говорив, що йому 16 років, а виявилось – лише 14⁴⁰. Тобто, сам підліток не знав, якого він віку. У 1796 р. Сумський нижній земський суд прагнув з'ясувати, скільки років звинуваченій у крадіжці Ірині Карпенко, підданій поміщиці М.Кондратьєвої (село Лезіївка Сумської округи). Уважалось, що їй 12 років, проте у Сумському духовному правлінні не відшукали «справки», тому вирішили повірити самій звинуваченій, яка на допиті зазначала, що їй 15 років⁴¹.

Наголосимо, що питання визначення меж дорослості було дуже важливим. Ішлося про занепокоєння російського уряду, що нерідко злочинець, аби пом'якшити, а то й уникнути покарання, «скидав» собі кілька років із тим, щоби його судив совісний суд. І Харківське намісництво не було тут винятком. Однак як розрізнити мотивації – у чому злочинець (або той, хто його покривав) обманював суд, а коли він і справді не знав власного віку?

Чи існувало розуміння математичності в тогочасній народній культурі? Наприклад, уже згадуваний Г.Винський доволі зневажливо відгукується про свої знання арифметики, здобуті в Києво-Могилянській академії у 1770-х рр., зазначаючи, що добре був обізнаний із риторикою, латиною та польською мовами, однак якби не штаб-юнкер Паченко, що квартирував тоді в Києві й навчив хлопця елементарних арифметичних правил, то спудей Г.Винський був би «принужден считать по пальцам»⁴².

Приклади незнання «по-простолюдству» дат, а лише свят та пір року – доволі характерна картина як для другої половини XVIII ст., так і для пізнішої доби. Традиційна спільнота мала інакше ставлення до часу⁴³. Навіть можна говорити про існування кількох усвідомлень часу. Поряд із «коротким часом» визначених подій політичної історії існував довгий, сповільнений час «історичних структур»; час, за визначенням Ф.Броделя, малопомітних змін у галузі матеріального життя й ментальностей⁴⁴. Часто ритми такого часу не збігалися з ритмами стрімкого політичного розвитку, а визначення віку чи дорослості – з математичними обрахунками та змінами соціальних ролей. Утім, судові установи, визначаючи вік, нав'язували свою систему відповідальності та дорослості. Приклади із практики совісного суду доволі різноманітні.

У 1789 р. до Харківського совісного суду направили колодника Василя Ковалевського. За його словами, йому було 16 років. Те ж саме стверджував і священник охтирської Георгіївської церкви Ф.Титов. Сам В.Ковалевський найнявся у селі Станичному Охтирської округи до поміщика К.Курського «в годовое услужение по помещицъему желанию и по выжитию года получил сюртук, камзол, штаны российского сукна» та принагідно вкрав із незачиненої скрині 16 руб. 80 коп. Метричні книги Георгіївської церкви згоріли й злодієві за усними свідченнями підтвердили, що йому 16 років. Однак, крім метрик, існували матеріали ревізії 1782–1783 рр., за якими у 1782 р. В.Ковалевському було 14 років, тобто на час вчинення злочину (1789 р.) під-

судному йшов двадцять перший рік. Судді Харківського совісного суду повірили насамперед матеріалам ревізії, письмовому доказу, і відправили справу як про повнолітнього до Охтирської нижньої розправи⁴⁵. У 1792 р. під Харковом були впіймані три крадії з Великої Данилівки – Макар Панасенко (заявив, що йому тринадцять років), Максим Манзуренко та Яків Морозенко (зі слів обох їм було по п'ятнадцять років). Проте судова установа вчинила звірку з ревізькими «сказками» й з'ясувала, що М.Панасенку – шістнадцять років, М.Манзуренку – шістнадцять і дев'ять місяців, і лише Я.Морозенку дійсно п'ятнадцять років⁴⁶.

Але подекуди совісний суд виносив пом'якшувальний вирок, навіть з'ясувавши дорослість підозрюваного. Обиватель із Котельви Кузьма Крамаренко у серпні 1787 р. разом із братами вкрав сім кіп пшениці в іншого обивателя. На допиті він стверджував, що йому п'ятнадцять років. Та при звірці даних із ревізією 1782 р. виявилось, що тоді хлопцеві було дванадцять років, отже, на момент скоєння злочину йому йшов вісімнадцятий рік. Однак совісний суд прийняв до розгляду цю справу і виніс рішення про м'якше покарання К.Крамаренка порівняно з братами – їх заслали в робітний будинок, а Кузьму лише висікли на місці злочину⁴⁷.

Існували й інші випадки, як, наприклад, у слободі Балаклії 1792 р., коли було впіймано кількох крадіїв, що поцупили крам. Серед них був Іван Малігонов, який стверджував, що йому п'ятнадцять років. Ізюмська нижня розправа визначила його вік у вісімнадцять років. Однак було з'ясовано, що батько Івана, Осип Малігонов, прийшов на проживання в Балаклію 1783 р. з шестилітнім сином Іваном, тобто йому на кінець 1792 р. ішов шістнадцятий рік (отже, хлопець говорив правду про своє п'ятнадцятиріччя). Справу про неповнолітнього передали до Харківського совісного суду⁴⁸.

Непевність церковної документації призводила до того, що вік визначали винятково за ревізією. Так було зі спійманим 1795 р. із вкраденим конем циганом Микитою Дідусенком. З'ясувалося, що 1782 р., за ревізією, йому було три роки, тобто на 1795 р. – шістнадцять і він підпадав під компетенцію Харківського совісного суду⁴⁹. У 1795 р. до цього суду надійшла справа Катерини Світайлової, підданої поміщиці Варвари Подгорічані, яка разом із кількома іншими селянами втекла від поміщиці та була спіймана. Постало питання – до якого суду відправити «дівку», оскільки чітко не можна було визначити, скільки їй років («Ей Светайловой за данными четвертой ревизии (четыре года), что значит ныне семнадцатый год и не может назваться совершенных лет»)⁵⁰. Того ж 1795 р. уточнювалася дата народження Гапки Багнюкової (заробітчани з Білопольської округи): «782 года по генеральной четвертой ревизии показано оной девке Агафьи Багнюковой четыре года почитая ей в течении семнадцатой год»⁵¹.

Сама система визначення віку за письмовими свідченнями виявлялася недосконалою. У 1795 р. Вовчанська нижня розправа (Харківське намісництво) розглядала справу росіянки-одноворки Дарії Гритчиної й не могла з'ясувати, стільки їй років: «Открылась разность в годах Волчанского духовного правления по справкам 22 года, а по нижегольским метричным книгам значит, что она родилась 771 года, за четвертой ревизией она трёх лет». Урешті вирішили, що Дарії на 1795 р. сімнадцять років, і вона підлягає компетенції Харківського совісного суду⁵².

Таким чином, бачимо практику визначення й нав'язування певного віку шляхом численних звірок та подальшої кримінальної відповідальності. Тобто, поряд із реформуванням різних сфер політичного та соціального устрою

населення українських земель було залучене до математичних обрахунків часу та з'ясування переходу зі світу підлітків у світ дорослих. Вік дорослості означав значно більше, ніж потребу правильного покарання, адже йдеться про інакше ставлення до соціалізації та часу життя загалом. Дорослість визначалася певним віком – після сімнадцяти років.

При вивченні способів визначення віку неосудності ми потрапляємо у досить складні ситуації. Звичайно, у багатьох випадках можна й слід говорити про гуманізацію життєвого простору, особливо щодо пом'якшення системи покарань. Та сприйняття віку підлітків виявиться надто заплутаним, адже це питання не стільки кримінальне, як соціальне. Межа дорослішання, вочевидь, була й буде розмитою для різних прошарків населення.

Очевидно, слід радше говорити про рівень соціалізації індивіда та його вступ до дорослого життя через низку формальностей: віддача в найми, у службу, у «науку», перехід права успадкування, шлюб тощо. Але вимога й окреслення певних вікових меж – це не лише спроба дисциплінувати соціум, це й спроба змінити систему мислення, вторгнення нових часових визначень та обрахунків, що значно змінюють не лише ставлення до дітей, але й до минулого та сьогодення, до часу як такого.

¹ Спробу переоцінити вплив середньовіччя та Реформації на психологію індивіда й визначення рис становлення особистості, що стали ефективними силами розвитку капіталізму, див.: *Фромм Э.* Бегство от свободы / Пер. с англ. – Москва, 1990. – С.43–93, 246–247. Загалом, новий погляд на Реформацію й зміну моралі традиційно пов'язується з класичною працею М.Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905 р.). Деталі про наповнення ідей Реформації психологічним змістом в історіографії та психології див.: *List E.* Der Psychologische Funktionswandel der Religion und die Entwicklung des Individuums am Beginn der Neuzeit // **Individualisierung, Rationalisierung, Säkularisierung.** Neue Wege der Religionsgeschichte. – Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. – Wien; München, 1997. – S.13–54.

² *Аръес Ф.* Ребёнок и семейная жизнь при старом порядке. – Екатеринбург, 1999. – С.10–11.

³ *Фуко М.* Наглядати і карати. – К., 1998. – С.130–166.

⁴ Див.: *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях. Биографический очерк и перевод проф. М.М.Исаева. – Москва, 1939.

⁵ Див. детальний аналіз ініціатив імператриці Катерини II під впливом Ч.Беккарія та Ш.Монтеск'є: *Иконников В.* Страница из истории Екатерининского наказа (об отмене пытки в России) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн.5. – С.16, 35.

⁶ *Кистяковский А.Ф.* Молодые преступники и учреждения для их исправления с обозрением русских учреждений. – К., 1878. – С.5, 18–19.

⁷ Про віковий символізм у християнстві див.: *Бернштам Т.А.* Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт церкви в народном христианстве. – Санкт-Петербург, 2000. – С.31–42.

⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.ХVII. – №12430. – С.181.

⁹ [Тимковский И.И.]. Моё определение в службу. Сказание в трёх частях 1850 года // Москвитянин. – 1852. – Т.5. – №17/18. – С.32.

¹⁰ *Маслійчук В.* Діти на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.: до постави питання // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2006. – Т.12. – С.15–16.

¹¹ Див.: *Лещенко В.Ю.* Русская семья (XI–XIX вв.). – Санкт-Петербург, 2004. – С.139–143.

¹² Див.: *Посохова Л.* Шлюбні стратегії випускників православних колегіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – №4. – С.114.

¹³ Див.: *Іваницький-Василенко С.* Закони про опіку над недолітками в джерелах маґдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1925. – Вип.1. – С.59–81.

¹⁴ ПСЗ РИ. – Т.ХХІІ. – №16300. – С.502.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1800. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.62–63.

¹⁶ *Романова О.* Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Укр. іст. журн. – 2008. – №4. – С.123, 126, 144.

¹⁷ *Сердюк І.О.* Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип.133/134. – С.57–62.

¹⁸ ЦДАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.1, 1 зв.

¹⁹ ПСЗ РИ. – Т.ХІ. – №8601. – С.641–644.

²⁰ У Західній Європі набула поширення т.зв. кліматерична система, коріння якої сягає римського права. Кримінальна відповідальність змінювалася щосім років – починалася з семирічного віку, у чотирнадцять років підсудний ставав цілком відповідальним за свої вчинки, а остаточно міг успадковувати майно, будучи двадцятидворічним. Однак випадковість визначення початку повної кримінальної відповідальності характерна для багатьох законодавчих систем (див.: *Таганцев Н.С.* Исследование об ответственности малолетних преступников по русскому праву и Проект законоположений об этом вопросе. – Санкт-Петербург, 1871. – С.9–12).

²¹ ПСЗ РИ. – Т.ХVІІ. – №12424. – С.174–175.

²² Це було підтверджено сенатським указом від 31 серпня 1765 р. «О собирании справок о летах преступников, выдающих себя за малолетних» (див.: ПСЗ РИ. – Т.ХVІІ. – №12463. – С.317).

²³ Умови неосудності за Литовським статутом поширювалися лише на неповнолітніх: друга редакція (1566 р.) визначала неповноліття чотирнадцятьма роками, а третя (1588 р.) – шістнадцятьма. Недоліток «не має бути до ката в руки и на муку даван». Найголовніше, що постанова по «молодості літ» стосувалася як шляхтичів, так і дітей «людей простих» (див.: *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому статуту. – К., 1894. – С.19–20).

²⁴ Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшия, державнейшия великия государыни императрицы Елисавет Петровны, самодержицы всероссийския, ея императорского священнейшего величества повелением из трёх книг, а именно: Статута Литовского, Зеркала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из Книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенная, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года. Изданные под редакцией и с приложением исследования о сём Своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф.Кистяковского. – К., 1879. – Гл.24, арт.10. – С.717.

²⁵ ПСЗ РИ. – Т.ХVІІІ. – №12873. – С.85.

²⁶ Там же. – Т.ХІХ. – №14140. – С.938.

²⁷ Там же. – Т.ХХ. – №14948. – С.883.

²⁸ *Кистяковский А.* Молодые преступники. – С.18, 19–20.

²⁹ ПСЗ РИ. – Т.ХVІІ. – №12785. – С.1057.

³⁰ *Винский Г.* Моё время. Записки Г.С.Винского. – Санкт-Петербург, 1914. – С.3.

³¹ ПСЗ РИ. – Т.ХХ. – №14392. – С.279.

³² Найновіша українська праця про совісний суд: *Шандра В.С.* Совісний суд на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: структура та судові практики // Укр. іст. журн. – 2009. – №2. – С.83–96. Негативну оцінку совісних судів найяскравіше подав класик російської історіографії В.Ключевський: «Запровадження совісного суду палко віталосся в Росії й, особливо, за кордоном. [...] ...уфимський совісний суддя визнавав, що за 12 років його суддівства до нього у суд не надійшло й 12 справ, і то тому, що його камердинер на прохання винних від позовних сторін зазвичай просто гнав геть усіх чолобитників, котрі зверталися до совісного судді. Те ж саме, за свідченням сучасників, відбувалося і в інших совісних судах, за

весь час царювання Катерини не нарахувати й десятка справ, вирішених у совісних судах належним чином» (*Ключевский В.О.* Курс русской истории. Ч.V // *Его же.* Сочинения в 9-ти томах. – Москва, 1989. – Т.5. – С.113). Зважаючи на розглянуті нами документи, російський історик явно помилявся.

³³ Перший серйозний дослідник підстав функціонування совісного суду Г.Барац узагалі зазначав, що сам розділ про цей суд в «Учреждении о губерниях» – це «суміш малоросійських та англійських узаконень, приправлена кількома афоризмами латинського та італійського походження» (*Барац Г.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. Историко-юридический этюд (Посвящается памяти А.Ф.Кистяковского) // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн.3. – С.3). Така ситуація не дивна, оскільки розробником цього проекту був С.Десницький, «малорос» за походженням, що здобув освіту у Великобританії.

³⁴ Загалом проект совісного суду передбачав, що це буде всестановий орган, що зосереджуватиме у собі як функції суду в незначних справах, так і третейського суду та прокурорського нагляду в окремих випадках; підсудність цього органу не була чітко визначена (див.: *Российское законодательство X–XX вв.*: В 9 т. – Москва, 1987. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С.316–317).

³⁵ *Raeff M.* Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime. – New York, 1984. – P.102–103.

³⁶ *Маслійчук В.* Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) // *Київська старовина.* – 2009. – №1/2. – С.64–73.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.252. – Арк.1, 3.

³⁸ Там само. – Спр.235. – Арк.12.

³⁹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.56. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.592. – Арк.1, 2.

⁴¹ Там само. – Спр.973. – Арк.1, 5.

⁴² *Винский Г.* Моё время. – С.13.

⁴³ Див.: *Хумка І.П.* Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології // *Україна модерна.* – Л., 2001. – Вип.6. – С.9–13.

⁴⁴ *Braudel F.* On History. – Chicago, 1982. – P.26–29. Також див.: *Гуревич А.Я.* Этнология и история в современной французской медиэвистике // *Советская этнография.* – 1984. – №5. – С.37.

⁴⁵ ДАХО. – Ф.56. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.2, 6, 6 зв., 7.

⁴⁶ Там само. – Спр.671. – Арк.1 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр.310. – Арк.2, 7.

⁴⁸ Там само. – Спр.691. – Арк.1 зв., 2.

⁴⁹ Там само. – Спр.946. – Арк.1, 1 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр.903. – Арк.1.

⁵¹ Там само. – Спр.911. – Арк.1.

⁵² Там само. – Спр.921. – Арк.1.

State institutions of the Russian Empire have faced the problem of calculation of the mature age in the second half of the 18th century. It was caused by the changing in law and treatment of childhood. The treatment of age qualification (mature age) in the Ukrainian regions of the Russian Empire was different. Preceding law practices qualified 16 years as the age of full criminal responsibility. However the traditions of age qualification based on guardianship or age of marriage were never precisely defined. The Empire laws tended to qualify 17 years as the age of full criminal responsibility. The requirements of clear age calculation based on written evidence tended to impose mathematic criteria on the traditional community with its own treatments of childhood and adolescence.